

*Гончарук В. А., кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри української літератури,
українознавства та методик їх навчання,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини, доцент*

РИТУАЛЬНЕ МОВЛЕННЯ У ПОЛОГОВІЙ ОБРЯДОВOSTІ УКРАЇНЦІВ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Ритуальні словесні формули, що традиційно були на периферії уваги фольклористів, посідають своєрідне місце в системі українського фольклору. З одного боку, незаперечним є їх зв'язок із магічною поезією (замовляннями), з другого – більшу частину їх можна розглядати як різновид паремій. Ґрунт, на якому виникли ці словесні формули, є ритуально-обрядовий комплекс (родинний, календарний, оказіональний), господарська діяльність, побут української етнічної спільноти.

Ритуальні формули базуються на побутово-міфологічному типі мислення. Останнім часом спостерігається тенденція до вивчення явищ традиційної культури як своєрідного художнього відображення світоглядних основ етносу, а також українського фольклору як моделі уявлень про світ. Саме ці чинники зумовили **дослідницьке зацікавлення** ритуальними словесними формулами.

Використання ритуальних словесних формул у родинно-побутовій обрядовості має спільні риси із використанням їх у народному календарі. Це пояснюється тим, що ці формули існують у єдиному полі та єдиному культурному контексті. Різняться вони за часом виконання: у календарних обрядах ці тексти спостерігаємо у переломні моменти року, а в родинно-побутовому циклі – у порубіжних етапах життя людини. Розглянемо етап народження дитини і пов'язаний із ним обрядовий комплекс, який тісно переплетений з ініціальними примовками та народною медициною.

Специфіка більшості магічних текстів, які використовувалися у **пологовому обряді**, полягає в тому, що їх промовляли виконавці-професіонали (баба-повитуха володіла не лише акушерськими прийомами,

але й утаємниченими магічними знаннями). Відповідно характер виконання текстів, їх структура, поетика свідчать, що більшість із них генетично тяжіють до замовлянь.

Проте зустрічаються у *родильному обряді* й ритуальні формули. У матеріалах, зібраних на Уманщині, знаходимо таке свідчення: *«Якщо жінка дуже перетягувалася під час вагітності, дитина родиться маленька, а тому “баба” має до такої дитини зараз по родинях сказати: “Тепер рости!”»* [2] У цьому прикладі привертає увагу момент виголошення примовки – «зараз по родинях». Змінити долю, виправити наявну дисгармонію можна було лише протягом невеликого проміжку часу. Роль «володаря слова» у пологовій обрядовості повноправно належала бабі-повитусі, а примовки, виголошувані нею, виконували основну функцію – магічну.

Цікавий звичай, пов’язаний із символічним викупом новонародженого з «того» світу, наводить Д. Зеленін: «...українці в рукав сорочки, що в неї загортали новонародженого, кладуть вузлик з вуглиною, кусочком глини від пічки (печиною), і кусочком хліба з салом або замість них сіль і свічку; інший вузлик з такими самими предметами кидають на перехресті зі словами: *«На тобі, чорте, плату!»* [5, с. 322]. На жаль, тут не зафіксовано, хто саме здійснює цей обряд. Примовка коментує обряд, пояснює, що саме відбувається, кому і для чого кидаються жертвні предмети. Обрядодія засвідчує символічний викуп новонародженого у «того» світу, і, разом з тим, належність немовляти уже до «цього» світу. Вербально-обрядова ситуація виконує перформативну, комунікативну, магічну, фактичну функції, де домінуюча роль, напевно, належить магічній.

Ще одним кроком у залученні породіллі до соціуму був обряд одвідок: «На другий-третій день після пологів – “одвідки”. Несли з собою “бабку” (лешню). Примовляли до поліжниці, частуючи її тою “яєчною”: *“Нехай сі виповнюється той бочок, де сидів синочок”*» [3].

Обряд очищення після пологів породіллі та бабки-повитухи називався «зливки» і полягав у взаємничому обмиванні рук бабкою-повитухою та

породіллею. «В українців Куп'янського повіту Харківської губернії після всього цього [зливок] тричі обходять навколо столу. Попереду йде повитуха зі шматком полотна в руках, а кінець цього полотна тримає породілля, на руках у якої дитина. Присутні жінки при цьому питають: *“Бабусю, куда ви ідете?”* – *“В рай”* – *“Боже вам помагай! Просіть і нас з собою!”* – *“Ідіте і ви з нами”*. Ті приєднуються до них» [8, с. 326–327]. Тут використовується ритуальна формула у формі діалогу, що повинен символізувати, очевидно, єдність породіллі та повитухи з іншими жінками селянської общини.

Як давні, так і сучасні записи, підкреслюють надзвичайну важливість першої купелі для немовляти. Магічне закликання доброї долі поруч із різноманітними ритуальними діями повинні були забезпечити і численні примовки. *«Народжену дитину купає баба зараз у воді; кладучи дитину до купелі, каже баба: “Будем дитинку купати, золотом обсипати”»* [4].

У першу купіль дівчинці клали різні квіти і ягоди, примовляючи: *«На тобі ромашку, щоб румняна була, на тобі калину, щоб красною дівкою була, на тобі гілячку вишні, щоб гарну вроду мала, на тобі любисток, щоб до людей люб'язна і привітна була»* [4].

Хлопчику в купіль клали інший набір: *«На тобі гілячку дуба, щоб модний як дуб був, на тобі барвінок, щоб довго жив, на тобі чорнобривці, щоб чорний чуб і брови мав, на тобі блават, щоб гочки сині мав»* [1]. Посилення естетичної ролі поряд із домінуючою магічною засвідчує і той факт, що подібні тексти можуть ритмізуватися, набирати форми довершеного поетичного зразка.

Особливо багатий на ритуальні формули хрестильний (хрестинний) обряд. Головними виконавцями примовок на хрестинах є хрещені батьки та гості. *«Брали в вас рождене нехрещене, а вертаємо рождене хрещене»,* – так кажуть, коли дитину куми приносять з церкви» [3]. Цю примовку слід віднести до ритуальних, а функцію цього тексту можна визначити як перформативну.

Активно використовуються на хрестинах різноманітні побажання для новонародженого: *«Гість, прийшовши до хати, казав: “Нехай вам буде тая*

дитина здорова, на послуху, на потіху: матері, таткові і рідному хрещеному! Дай, Господи!”» [2]. Як бачимо, на перший план тут виходить етична, комунікативна та естетична функції.

Доброзичення, виголошувані на хрестинах, мали на меті побажання добра, щастя, швидкого росту дитині. «Великий рости!», «Нехай їм Бог зростить» [7, с. 163].

Забезпечити щастя дитини у майбутньому могла допомогти така обрядодія, що виконувалась у перший місяць життя. «Щоб пощастило синові чи доньці, мати обмивала водою нижню частину щойно спеченого хліба. Потім залишками тієї води з гарячого хліба тричі торкала рукою (немовби вмивала) личко дитини: *«Щоб до тебе люди так ішли, як ідуть до хліба, щоб був людям милий, як хліб»* [1]. Бачимо, що магічна функція тут поєднується з естетичною і навіть величальною.

Етапи соціалізації дитини також супроводжувалися певними ритуальними формулами. Найбільш поширеним текстом, що його зафіксовано по всій території України, є звертання до мишки, коли випадав молочний зуб. Коли випав молочний зуб, треба його взяти і кинути на стріху, при цьому сказати: *«Миші, миші, нате вам зуб кістяний, а дайте мені золотий»* [3]. Як пояснювали дитині, це робилося для того, щоб виріс новий зуб. Якщо цього не зробити, то новий зуб не виросте.

Семантика цієї обрядодії досить прозора: дитина викидає свій зуб у пограничний локус (за піч, на стріху, на горище, у сучасних варіантах – за шафу) з проханням взамін дати їй новий зуб, який буде кращим за попередній (золотий, залізний). Звертання до миші як до хтонічної істоти, представниці «того» світу, підсилюється ще й тим, що миша, за однією цікавою реконструкцією, є перетвореною (зі зміненним виглядом) дитиною Перуна [6, с. 179]. Незважаючи на такі глибокі міфологічні корені, ця ритуальна формула з часом втрачає магічну функцію, домінують в ній апелятивна, традиційна, ігрова функції.

Таким чином, виконання магічних формул у родильно-хрестильному обряді закріплене за певними персонажами. Найчастіше це баба-повитуха,

жінки – найближчі родички, сусідки, куми, гості на хрестинах. Нами не зафіксовано випадків використання таких формул самою породіллею для себе, з чого можемо зробити висновок, що для породіллі характерна відсутність ритуально зумовленої вербальної поведінки.

Специфіка використання ритуальних формул у родильно-хрестильному обряді визначається, з одного боку, магічною спрямованістю обрядів, основне призначення яких – словесне оформлення акту пологів і входження у цей світ нової людини, а з другого боку, під час святкування родин, хрестин виголошується ряд текстів, домінуючими серед яких є ті, які виголошуються з метою вітання батьків дитини, самого немовляти, тобто величання.

Література

1. Записано 01.07.2003 р. в с. Громи Уманського району Черкаської області від Гевеленко Олександри Никифорівни 1932 р. н.
2. Записано 01.07.2003 р. в с. Громи Уманського району Черкаської області від Хлистун Марії Кирилівни 1922 р. н.
3. Записано 03.07.2003 р. в с. Громи Уманського району Черкаської області від Грицик Ганни Степанівни 1934 р. н.
4. Записано 27.06.2004 р. в с. Свинарка Уманського району Черкаської області від Куць Марії Ільківни 1941 р. н.
5. Зеленин Д. Восточнославянская этнография / Д. Зеленин. – Москва : Наука, 1991. – 511 с.
6. Иванов В., Топоров В. К реконструкции Мокоши как женского персонажа в славянской версии основного мифа / В. Иванов, В. Топоров // Балто-славянские исследования. 1982. – Москва : Наука, 1983. – С. 175–197.
7. Кузеля З. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу / З. Кузеля // Матеріали до україно-руської етнології. – Т. VIII. – Львів, 1906. – 202 с.
8. Милорадович В. Житье-бытье лубенского крестьянина / В. Милорадович // Українці : народні вірування, повір'я, демонологія. – К. : Либідь, 1991. – С. 170–341.